

УДК 904(477.82-21)“653”

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ВОЛИНСЬКИХ МІСТ ЕПОХИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ У 1991–2010 РОКАХ

Богдан ПРИЩЕПА

*Рівненський інститут слов'янознавства
Київського славістичного університету,
вул. Петра Могили, 28, Рівне, 33001, Україна,
e-mail: archeol57@mail.ru*

Проаналізовано середньовічні археологічні джерела, здобуті за останні двадцять років під час розкопок літописних волинських міст. Розглянуто питання хронології культурного шару та комплексів, характеру житлового будівництва та планування поселень, їх історичної топографії. Намічено основні етапи розвитку цих поселень в епоху Київської Русі.

Ключові слова: Волинь, середньовіччя, археологічні джерела, городище, житло.

Рання історія волинських міст залишається мало вивченою через фрагментарність та лаконічність писемних джерел, передусім літописів. На сучасному етапі історичних досліджень розширити і поглибити наші знання допомагає залучення археологічних джерел. За останні двадцять років експедиціями різних наукових та навчальних закладів на території історичної Волині були проведені значні археологічні дослідження міст Буська Львівської області, Володимира-Волинського, Луцька Волинської області, Дубна, Пересопниці, Дорогобужа, Острога Рівненської області. Невеликі за площею розкопки були проведені на городищах Угровська, Любомля, у Камінь-Каширську (літописний Камінь) [Мазурик, Остап'юк, 1998, с. 52–53; Панишко, Остап'юк, 2004, с. 255–262; Панишко, 1998, с. 63–65], на городищі літописного Шумська [Ягодинська, 2006, с. 137–141]. Матеріали епохи Київської Русі виявлені під час розкопок у центральній частині Корця Рівненської області. Вивчалися також городища над річкою Случ, на території Болохівської землі XII–XIII ст., у Губині, Старокостянтинові Хмельницької області (літописний Кобуд), біля Новограда-Волинського Житомирської області (літописний Возвягль) та Полонному [Винокур, Мегей, 1995, с. 8–20]. Нові археологічні джерела в поєднанні з результатами робіт попередніх дослідників дають змогу простежити процеси зародження цих міст, розглянути їх історичну топографію та проаналізувати етапи розвитку.

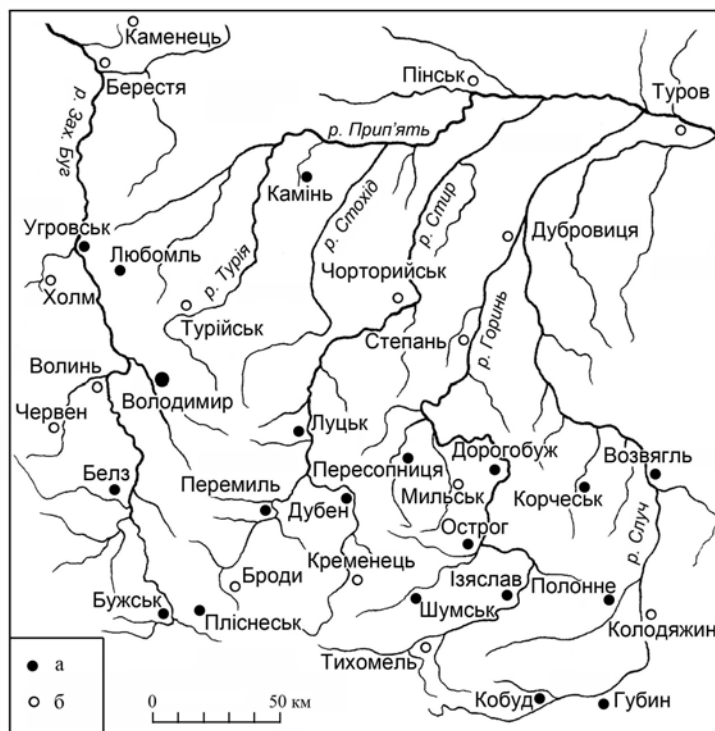

Рис. 1. Літописні міста XI–XIII ст. між ріками Західний Буг і Случ. Умовні позначення: *а* – міста, які досліджувались у 1991–2010 рр.; *б* – інші міста.

Головним центром Волинського князівства в епоху Київської Русі був Володимир. Перша літописна згадка про місто датована 988 р. [Літопис Руський, 1989, с. 67]. У період розквіту в XII–XIII ст. укріплена територія Володимира сягала 66 га [Раппопорт, 1967, с. 187]. На сьогодні місто мало досліджене археологічно. Значні розкопки у кінці XIX – 70-х роках XX ст. проводилися лише з метою відкриття решток давніх християнських храмів [Каргер, 1958, с. 3–33; Раппопорт, 1977, с. 252–266].

У 1999–2000 рр. Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею під керівництвом С. Терського провела розкопки на території східного посаду Володимира в урочищі Апостольщина. Досліджено суцільну ділянку площею близько 300 м² (розкоп II) і приблизно таку ж площу трьома іншими розкопками [Терський, 2010, с. 245–267]. Виявлені об'єкти характеризують два періоди розвитку поселення на цій ділянці. Перший період датований X–XI ст., до нього належать житло-напівземлянка, господарські споруди та ями. Інші об'єкти датовані XIV ст., серед них є підвальні частини

великих наземних будівель. Варто зазначити, що на досліджених ділянках не виявлено забудови XII–XIII ст., тобто періоду розквіту княжого Володимира.

Уперше Бужськ згадано в “Повісті минулих літ” у зв’язку з подіями 1097 р., що відбулися після Любецького з’їзду князів [Літопис Руський, 1989, с. 151]. Повідомлення під 1168 р. свідчить, що місто було центром удільного князіння [Літопис Руський, 1989, с. 288]. У літописних згадках під 1209 р. і 1233 р. Бужськ виступає як важлива фортеця на пограниччі Волинської і Галицької земель. Тут волинські дружини збиралися, щоб рушити до Галича [Літопис Руський, 1989, с. 373, 390].

Ґрунтовні археологічні розвідки на території літописного Бужська були проведені у другій половині XX ст. У 1962 р. середньовічні пам’ятки в Буську Львівської області обстежив П. Раппопорт. Як залишки давньоруського городища він визначив південний укріплений майданчик, так зване Велике городище. Дослідник подав короткий опис оборонних споруд, а культурний шар на цьому майданчику датував від X–XI ст. до XIII ст. [Раппопорт, 1967, с. 39–40].

У 1980-х роках на території Буська проводили археологічні дослідження О. Корчинський і В. Петегрич [Корчинский, Петегрич, 1988, с. 289–290]. Вони на південному майданчику (“Великому городищі”) виявили культурний шар завтовшки до 1,7 м, відкрили три заглиблені житлові будівлі та зібрали багатий речовий матеріал X–XIII ст. Одне із жител, що перекрите валом, дослідники датували кінцем X – першою половиною XI ст. і, спираючись на це датування, вони зробили висновок, що оборонні споруди південного майданчика збудовані не раніше, ніж у середині XI ст. Окрім того, були обстежені ще два майданчики, відокремлені ровами: центральний і північно-східний. На центральному майданчику простежено культурний шар XI–XIII ст. потужністю 1,2–1,4 м, а над самим лівим берегом Західного Бугу виявлені знахідки VIII–IX ст. Матеріали XII–XIII ст. були зафіксовані також на північно-східному майданчику – на території, зайнятій палацом, та у найвище розташованій частині старого міста в районі площі Ринок та церкви Святого Миколая [Петегрич, 2002, с. 145].

Починаючи з 2001 р. середньовічне городище в центральній частині м. Буськ досліджує археологічна експедиція Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка під керівництвом П. Довганя. Як виявилось, городище складається із трьох майданчиків, між ними існують глибокі та широкі рови, заповнені водами Західного Бугу. Південний майданчик (“Велике городище”) розташований на частині підвищення, обмеженій із півдня і півночі двома ровами, а від заходу та сходу долинами р. Полтви і Західного Бугу. Майданчик має вигляд неправильного чотирикутника, витягнутого із заходу на схід, розмірами 400×180 м і площею близько 5 га. Південний рів має

ширину 15–40 м і глибину до 10 м, а висота валу сягає 3 м при ширині підосви до 20 м.

Площа центрального майданчика становить 2,8 га, зараз тут розташовані будівлі міської та районної адміністрації, церква Святих Апостолів Петра і Павла. Із заходу і сходу майданчик обмежений річковою заплавою, а із півдня проходить рів завширшки 8–35 м та завглибшки до 10 м від рівня майданчика.

Північно-східний майданчик близький до чотирикутного в плані, його площа 1,4 га. Із півдня він відділений від центрального майданчика ровом, завширшки 15–40 м, по ньому тепер проходить русло р. Західний Буг. Із трьох інших сторін він оточений річковою заплавою. Висота майданчика над рівнем заплави до 15 м. Довгий час цей майданчик був недоступний для археологічного вивчення. Тут, у колишньому маєтку графа Бадені, збудованому на початку XIX ст., була розташована військова частина [Довгань, 2010, с. 358].

Основні роботи експедиції під керівництвом П. Довганя були зосереджені в південній та в західній частинах південного майданчика городища. Тут досліджено близько 430 м² площі, зроблено розріз оборонного валу городища і простежено три періоди його функціонування: 1) слов'янський; 2) киево-руський; 3) пізньосередньовічний [Довгань, 2008а, с. 139–140]. Первісний вал мав висоту 3,2 м, після його спорудження на внутрішньому схилі було поховано дитину, знайдені поблизу скелета уламки кераміки автор розкопок датував X ст. Ще один досліджений об'єкт кінця X ст. автор визначив як рештки оборонної кліті, яка входила до конструкції раннього валу, однак, на стратиграфічному профілі розрізу валу в публікаціях ця кліть не показана [Довгань, 2008б, с. 103]. Згодом вал поновили і його висота зросла до 4 м, а на внутрішньому схилі та на майданчику поблизу сформувався культурний шар і функціонували об'єкти XII – першої половини XIII ст.

На досліджених ділянках південного майданчика відкриті рештки жител і господарських будівель, найбільш ранні з них датовані X ст. Наступний, киево-руський етап розвитку поселення представлений численними об'єктами другої половини XI – першої половини XIII ст. Із цікавих ранніх знахідок на південному майданчику варто відзначити кістяне орнаментоване вигнуте вістря, мідну сережку “нітранського типу” [Довгань, 2008а, с. 144, 152] та уламок глиняної кочівницької посудини, орнаментованої пролощеними лініями [Довгань, 2008а, с. 149, рис. 41, 3]. Серед виробів із заліза епохи Київської Русі є ножі, долото, шило, фрагменти серпа і коси, наконечники стріл, ключі від навісних замків. Вироби із кольорових металів представлені мідним натільним хрестиком, бронзовим пластинчастим браслетом, сережкою “київського типу” з трьома намистинами. У колекції є також уламки скляних браслетів та персня, мармуровий хрестик.

У 2004 р. біля західного краю центрального майданчика прокопано розкоп площею 24 м². Тут на глибині 0,8 м частково досліджено два об'єкти райковецької культури, будівлю X ст. і будівлю кінця XI – початку XII ст. [Довгань, 2008а, с. 144]. Ранні слов'янські об'єкти автор датував кінцем VII – початком VIII ст.

На північно-східному майданчику на трьох ділянках було досліджено площу 60 м². Відкрито культурні шари потужністю 2,2–2,5 м. Виявлено рештки житлових та господарських будівель X ст., XII–XIII ст. Розкопано напівземлянкове житло X ст. із каркасно-стовповою конструкцією стін [Довгань, 2010, с. 360–362]. Серед знахідок із культурного шару відзначимо уламки кочівницької кераміки, прикрашеної пролощеними лініями [Довгань, 2008а, с. 145]. Зібрано також 13 уламків скляних браслетів [Довгань, 2010, с. 362].

Рештками давнього Бужська П. Раппопорт вважав південний майданчик, так зване Велике городище [Раппопорт, 1967, с. 39]. В. Петегрич підтримав думку, що центральним містоутворюючим ядром Бужська стало “Велике городище”. Однак зазначив, що початки заселення міста пов'язані з неукріпленим поселенням VIII–IX ст. у його центральній частині біля новозбудованої церкви Апостолів Петра і Павла та поселеннями, які існували на “Великому городищі”, а також поряд із ним – в урочищі Ліпибоки та в районі церкви Святої Параскеви [Петегрич, 2002, с. 145].

Нові дослідження підтвердили, що городище літописного Бужська має великі розміри і складається з трьох укріплених майданчиків загальною площею близько 9 га. На усіх трьох виявлено культурний шар і об'єкти X ст., а, отже, значне поселення тут сформувалося ще в племінний період, у кінці IX–X ст. Найбільш ранні матеріали райковецької культури VIII–IX ст. знайдено лише на центральному майданчику. У XI–XIII ст. були заселеними всі три майданчики. Аналіз археологічних джерел, отриманих у процесі досліджень 2001–2008 рр., дає підстави висловити думку, що первісним ядром Бужська був північно-східний майданчик городища, найвища і добре захищена самою природою. Вірогідно, в XI–XIII ст. саме тут розташовувався міський дитинець.

Луцьк уперше згадано в “Повісті минулих літ” під 1085 р. [Літопис Руський, 1989, с. 125]. Літописні повідомлення кінця XI–XIII ст. свідчать, що Луцьк став одним із головних міст Волині, центром удільного князіння, він був надійно захищений природними та штучними оборонними рубежами. Давня фортеця була розташована на підвищеннях на заплаві р. Стир. Ядро середньовічного міста – це два укріплені майданчики, які в литовсько-польсько добу відомі з писемних джерел як Верхній і Нижній замки. На території Верхнього замку (міського дитинця епохи Київської Русі) наймасштабніші роботи у 1980-х роках проводила російська дослідниця М. Малевська, зокрема, вона відкрила рештки церкви Іоанна Богослова XII ст. [Малевская, 1997, с. 9–

36]. У 1990–1992 рр. тут на двох ділянках С. Терський дослідив близько 180 м² площі. Найпотужніші відклади культурного шару (до 7 м) виявлені у південно-східній частині дитинця, поблизу Стирової вежі. У ранніх шарах вдалося зібрати уламки ліпних слов'янських горщиків, які автор розкопок відніс до VII–IX ст. і цим же часом датував ранній насип оборонного валу на дитинці [Терський, 2006, с. 37, рис. 18]. Однак, на нашу думку, серед знахідок немає виразних речей IX ст., хоча у розкопі виявлено керамічні вироби та об'єкти X ст., тому більш прийнятною є думка, що ранній вал варто пов'язати з поселенням X ст.

Першу згадку про Дубно знаходимо в “Повісті минулих літ” під 1100 р. [Літопис Руський, 1989, с. 155]. У 1149 р. біля Дубна стояли з військами Андрій Боголюбський та його брат Ростислав, вони були учасниками походу на Волинь Юрія Довгорукого [Літопис Руський, 1989, с. 227]. Місто назване також серед володінь Мстислава Даниловича, сина Данила Галицького, у зв'язку з подіями, які дослідники датують 1288 р. [Літопис Руський, 1989, с. 439].

Середньовічне місто сформувалося на півострові, обмеженому з півдня і сходу заплавою р. Ікви, а з північного заходу – широкою заболоченою низиною. Перші археологічні розвідки на території Дубна були проведені в 20–30-х роках XX ст. на лівому березі р. Ікви на схід від замку князів Острозьких, на місці, що підвищувався над заплавою ріки на 5–6 м. Тут було зібрано уламки глиняного посуду XII–XIII ст. [Rauhut, 1960, s. 237]. Це давнє мисове поселення у 1946–1947 рр. обстежили М. Островський та М. Смішко і визначили його як залишки городища [Смішко, 1952, с. 352].

У 1995 р. І. Свешніков провів розкопки на території замку. На дослідженій ділянці в центральній частині замкового двору материка досягнуто на глибині близько 4 м. Виявлено потужний шар литовсько-польської доби, а нижче простежено слов'яно-руські нашарування та частково відкрито два житла, датовані другою половиною X – початком XI ст. і XII ст. [Swieshnikow, Nupalo, 1996, s. 297–303].

У 90-х роках XX ст. В. Ткач виявив у старій частині Дубна слов'яно-руські поселення на підвищенні, де розташована Спасо-Преображенська церква і на правому березі р. Ікви на старому передмісті Сурмичі навколо Георгіївської церкви, а також на окремому підвищенні на заплаві правого берега р. Ікви, при впадінні у неї р. Липки [Прищепя, Ткач, 1998, с. 134–135].

Важливі нові археологічні джерела для вивчення ранніх етапів розвитку Дубна були отримані у процесі досліджень, проведених експедицією Рівненської філії державного підприємства науково-дослідний центр “Охоронна археологічна служба України” Інституту археології НАН України в центральній частині міста.

На майдані Незалежності, 3, на площі 230 м² виявлено культурні нашарування X–XII ст. і XV–XVIII ст., потужністю 2,0–2,8 м. Досліджено

господарську будівлю X ст. із великою нішоподібною піччю, житло XI ст., дві господарські ями X ст. і XII ст. та різноманітні об'єкти литовсько-польської доби [Прищепя, Ткач, Чекурков, 2006, с. 315–318; 2007, с. 314–317].

На ділянці, що на вул. Замковій, 10, розкоп мав площу 270 м². Виявлено культурні нашарування, потужністю 1,5–2,2 м, та 18 різночасових об'єктів, у тому числі 9 слов'яно-руських, які належать до різних етапів розвитку поселення – від X до XIII ст. Це житла, господарська будівля, ями, вогнище [Прищепя, Чекурков, Ткач, 2010, с. 338–340].

Слов'яно-руський культурний шар і об'єкти X–XI ст. було відкрито під час археологічних робіт на розі вул. Данила Галицького та Кирила і Мефодія [Прищепя, Ткач, Чекурков, 2009, с. 282–284], поблизу провулка Купального і на вул. Шевченка, 14. А матеріали X–XIII ст. трапилися на вул. Замковій, 17, а також на вул. Кирила і Мефодія, 18а.

Археологічні джерела вказують, що освоєння території Дубна слов'янами відбувалося з кінця V–VI ст. Цим часом датуються об'єкти празької культури на південній окраїні міста на поселенні в урочищі Волиця [Прищепя, Ткач, 2009, с. 416–418]. Ранньослов'янський ліпний і ранній гончарний посуд VIII – початку X ст. зібрано на ділянках, що на вул. Лесі Українки і на Сурмичах. У X – на початку XI ст. заселена площа на обох берегах р. Ікви різко збільшується, формується культурний шар, що свідчить про швидке зростання чисельності населення та щільності заселення території в районі замку князів Острозьких. Суцільна заселена площа на лівому березі р. Ікви – від мисового городища на сході до вул. Кирила і Мефодія на заході – становила в X–XI ст. близько 6 га.

У XII–XIII ст. Дубно продовжує розвиватись як середньовічне місто. Городище на схід від кам'яного замку князів Острозьких було дитинцем, а кам'яний замок збудовано, вірогідно, у межах околиного міста епохи Київської Русі. Міська територія, включаючи посадські райони на лівому та правому берегах р. Ікви, становила близько 20 га.

Перша згадка про Дорогобуж датована 1084 р., а останнє повідомлення – 1208 р. [Літопис Руський, 1989, с. 125, 372]. Городище знаходиться в с. Дорогобуж, що в Гошанському районі Рівненської області, воно складається з трьох укріплених частин – мисового майданчика (дитинця) та ще двох майданчиків, які розташовані на південний схід і південь від дитинця (окольне місто). Загальна площа фортеці становила 5,5 га. Посадські райони Дорогобужа були розташовані на береговій височині на схід і південь від городища, їхня площа – близько 20 га. Поселення домонгольського часу площею близько 4 га виявлено також поряд із Успенською церквою на південно-західній околиці давнього міста [Прищепя, 2011, с. 18–24].

Систематичні розкопки в Дорогобужі проводила експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею з 1972 р., під керівництвом Ю. Нікольченка, а з

1982 р. під керівництвом Б. Прищепи. У 1991–1995, 2002, 2003 рр. були продовжені роботи на дитинці та інших майданчиках городища. У південній частині дитинця в розкопі 21 досліджено 234 м² площі при товщині культурного шару до 4 м. Відкрито 10 житлових і господарських будівель та 14 господарських ям, найбільш ранні з них датовані X ст., а найпізніші були зруйновані в середині XIII ст.

На другому (південно-східному) майданчику городища роботи були проведені на двох ділянках на площі 130 м² (розкопи 24, 26). Культурний шар X–XIII ст. тут має товщину від 1 до 2,5 м. На відміну від дитинця, тут не виявлено культурних відкладів литовсько-польської доби. У розкопах досліджено житла та інші об'єкти епохи Київської Русі, а також прорізано внутрішній схил оборонного валу, його спорудження датоване першою половиною XIII ст. [Прищеп, 2011, с. 21].

На третьому (південному) майданчику городища у розкопі 27 простежено культурний шар, завтовшки до 0,35 м, він майже на всю глибину пошкоджений багаторічною оранкою. Тут досліджено рештки будівлі XI ст., пов'язаної із залізообробним виробництвом та інші об'єкти кінця X–XII ст. [Прищеп, 2011, с. 110–115].

Пересопницю згадано в літописах з 1149 по 1246 р. [Літопис Руський, 1989, с. 227, 401]. Як свідчать повідомлення третьої чверті XII ст., вона неодноразово на короткий час ставала центром удільного князіння в часи боротьби за Київ Юрія Довгорукого з Ізяславом Мстиславичем та його сином Мстиславом (1149–1155 рр.). А з 1157 по 1171 р. місто входило до Погоринської волості, центром якої був Дорогобуж.

Наступний період літописної історії Пересопниці датується першою чвертю XIII ст. У цей час вона була центром одного з удільних князів у Погоринні. Нею володів Мстислав Ярославич Німий, який згодом перейшов до Луцька, але залишив за собою і Пересопницьку волость. Після смерті Мстислава Німого та його сина, з 1227 р. Пересопницьку волость у складі луцького уділу було приєднано до Волинського князівства Данила і Василька Романовичів. Під 1246 р. у Галицько-Волинському літописі є повідомлення про напад на Пересопницьку волость литовського війська, яке Данило і Василько Романовичі зустріли та розгромили біля Пінська [Літопис Руський, 1989, с. 401].

Детальне вивчення археологічних пам'яток Пересопниці розпочалося із розкопок слов'янських курганных поховань. У 1897–1898 рр. К. Мельник дослідила понад 100 курганів на давньоруських могильниках біля сіл Пересопниця, Білів і Старожуків [Мельник, 1901, с. 514–544].

У кінці XIX ст. виникла дискусія з приводу місця розташування літописної Пересопниці. В. Антонович писав, що її залишками треба вважати Білівське городище [Антонович, 1901б, с. 153–154]. К. Мельник стверджувала,

що резиденція удільних пересопницьких князів була на городищі в с. Пересопниця [Мельник, 1901, с. 533]. Останню думку згодом підтримав О. Цинкаловський [Цинкаловський, 1986, с. 225]. Здобуті П. Раппопортом і В. Ауліхом археологічні джерела підтвердили таку локалізацію літописного міста [Раппопорт, 1967, с. 55–56; Ауліх, 1971, с. 168–176].

Пересопницьке городище розташоване на невисокому мисі правого берега р. Стубли. У плані воно має чотирикутну форму, по периметру було захищене потужним земляним валом, що найкраще зберігся з напільного північно-східного боку. Тут був прокопаний також широкий рів. Ця фортеця мала значну площу – понад 4 га.

Найбільші за обсягом розкопки на Пересопницькому городищі провела експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом львівського дослідника В. Терського у 1974–1992 рр., а в 1990-х роках розкопки тут проводив С. Терський [Терський, 2003, с. 13]. На городищі були виявлені залишки давньоруських напівземлянкових і наземних будівель, у тому числі майстерню з виготовлення кістяних виробів. Але у зв'язку з тим, що розкопки велися на розрізаних невеликих ділянках, не вдалося встановити систему планування і забудови давньоруського дитинця.

З північного сходу до дитинця примикав ще один укріплений майданчик – так зване окольне місто, площею близько 6 га. Його захищала оборонна лінія із двох паралельних валів і ровів. До нашого часу ці вали не збереглися, але їх описала у кінці XIX ст. К. Мельник [Мельник, 1901, с. 533]. Великі посадські райони у давньоруський час були розташовані на берегових ділянках в урочищах Пастівник, Мигор, Замостя.

В урочищі Пастівник у 1977–1995 рр. розкопки проводили В. і С. Терські. У центральній частині підвищення досліджено близько 400 м² площі. Поблизу кам'яного хреста відкриті рештки поховань, однак матеріалів для їх датування не виявлено. Розкопано також чотири будівлі XII–XIII ст. із багатим інвентарем та відходами бронзоліварного виробництва [Терський, 2003, с. 33].

Розкопки в урочищі Пастівник продовжила експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом автора у 2002–2005 рр. [Прищепя, 2004, с. 267–270; 2005, с. 259–262], а в 2009–2010 рр. було проведено детальне археологічне обстеження території Пересопниці [Прищепя, Чекурков, Войтюк, 2011, с. 140–147].

У північній частині урочища Пастівник на двох ділянках досліджено 612 м² площі. На південній ділянці відкрито 17 об'єктів, що відносяться до двох етапів розвитку поселення: ранньослов'янського (VIII–X ст.) та літописного (XII – перша половина XIII ст.). У будівлях і культурному шарі XII–XIII ст. знайдено речі, які вказують на високий соціальний статус мешканців виявлених

садиб епохи Київської Русі, серед них були воїни-дружинники та ремісники, зокрема, майстри-ювеліри [Прищеп, 2006, с. 65–75].

На другій ділянці у північній частині урочища Пастівник досліджено давньоруський ґрунтовий могильник, відрізок рову, що відділяв могильник від поселення, будівлі XII ст., що функціонували до того, як ділянку почали використовувати для поховань та рештки культової будівлі.

У плані культова будівля була п'ятикутною. Дві поздовжні та одна бокова стіни утворювали прямокутник, а четверта (східна) стіна складалася із двох частин, що утворювали тупий кут. Довжина будівлі із заходу на схід – 6,8 м, ширина – від 3,2 м у західній частині до 3,8 м у східній частині. Своєрідне планування цієї будівлі дає підстави висловити припущення, що виявлено рештки невеликої церкви чи каплиці другої половини XII – першої половини XIII ст.

Співставлення свідчень різних видів джерел дають змогу окреслити такі основні етапи розвитку середньовічної Пересопниці. Найбільш ранні сліди заселення слов'янами берегів ріки Стубли в районі Пересопниці датуються VII–IX ст. У кінці IX–X ст. заселеними були всі зручні ділянки на дитинці, окольному місті та розташованих поблизу урочищах Пастівник, Мигор, Замостя, а також окремі підвищення на заплаві р. Омелянівки. В XI ст. на більшості ділянок (за винятком Пересопницького городища) життя припиняється і відновлюється лише в XII ст. У X–XI ст. значне поселення існувало поряд із Білівським городищем. Вірогідно, в XI ст. ця фортеця була важливим адміністративним центром для навколишніх територій. Однак на рубежі XI і XII ст. Білівське поселення занепадає, а місцем проживання удільного князя та представників князівської адміністрації стає фортеця у Пересопниці – дитинець літописного міста. Поряд із ним формуються інші частини міста, так що їх загальна площа перевищувала 30 га.

Єдину згадку про Острог знаходимо в “Повісті минулих літ” під 1100 р. [Літопис Руський, 1989, с. 155]. Для вивчення історичної топографії поселення епохи Київської Русі в Острозі доцільно використати ретроспективний метод і розглянути документальні джерела XVI – початку XVII ст. Вони повідомляють про такі частини міста, як Замок (він складався із Дитинця і Пригородка) та Місто [Описи Острожчини, 2004, с. 88–89]. Дитинець, площею 0,5 га, був резиденцією князів Острозьких, тут вони збудували Богоявленський собор. Пригородок – прилегла до замку укріплена частина поселення із князівськими будівлями, дворами шляхти, Успенською та Миколаївською церквами і костелом Успіння Богородиці. Площа Пригородка – близько 2,7 га. Саме місто також мало укріплення, від яких до нашого часу збереглися Луцька і Татарська башти [Рычков, 1989, с. 90; Прищеп, 2009, с. 183–191].

Дитинець і Пригородок були розташовані біля східного краю високого мисоподібного виступу корінного лівого берега р. Вілії, їхні майданчики підвищуються над заплавою на 20–22 м. Із північного сходу вони були обмежені давньою вузькою долиною, по якій тепер пролягає проспект Незалежності. На північний схід від цієї долини, на значно нижчому місці, розташовувалося середньовічне місто.

Археологічні розкопки на території Дитинця та Пригородка проводили І. Бондар у 1957, 1958 рр. та О. Годованюк у 1967–1969 рр. Під час цих досліджень знайдено культурні нашарування трипільської культури, епохи Київської Русі та доби князів Острозьких, виявлено ділянку давнього оборонного валу дитинця, але запропонована дата його побудови (кінець XI–XII ст.) нічим не аргументована [Годованюк, 1972, с. 318–322].

У 2004–2009 рр. дослідження в Острозі проводила археологічна експедиція Рівненської філії ДП НДЦ “Охоронна археологічна служба України” Інституту археології НАН України. На Пригородку роботи вели на двох ділянках: на подвір’ї костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії і на ділянці, де до середини XIX ст. була Миколаївська церква. Обидва розкопи розташовані на природному місці, форма якого добре простежується і в наш час. Із північного сходу він обмежений давньою долиною, що виходила до заплави р. Вілії (проспект Незалежності), а з півдня – ярмом (вулиця Академічна).

У розкопі на подвір’ї костелу, площею 300 м², виявлено культурні нашарування, завтовшки від 2 до 3,5 м [Прищепя, Позіховський, Романчук, Чекурков, 2005, с. 262–265]. Від рівня сучасної денної поверхні до глибини 0,8–0,9 м простежено пізні підсипки ґрунту, нижче залягав верхній культурний шар доби князів Острозьких XV–XVII ст., потужністю 0,4–0,7 м. Під ним знаходився шар слов’яно-руського часу X–XI ст., завтовшки 0,4–0,7 м. На материк (жовтий лесоподібний суглинок) лежав щільний темно-коричневий ґрунт, він містив знахідки трипільської культури.

Виявлено ділянку оборонного валу, насипаного із материкового суглинку уздовж північного краю узвишся. Подошва валу залягала на глибині 2 м від рівня сучасної денної поверхні. Загальну ширину насипу валу можна визначити у межах 14–16 м. Найбільшої висоти (до 1 м) він сягав ближче до північного краю майданчика. Дату спорудження валу визначають рубежем X і XI ст. Він захищав мисове поселення із півночі та заходу.

У розкопі 2004 р. до слов’яно-руського періоду віднесено 43 об’єкти, у тому числі 17 жител, а також господарські будівлі, ями, вогнища. Вдалося виділити два етапи розвитку слов’яно-руського поселення біля костелу. До першого етапу (X ст.) віднесені будівлі, перекриті насипом валу та синхронні їм. До другого етапу (XI – рубіж XI–XII ст.) належали об’єкти, що існували після спорудження валу [Прищепя, Позіховський, 2011, с. 132–149].

У розкопі 2008 р. дослідження проведені на площі 330 м². Виявлено культурні шари та об'єкти поселень пізньотрипільського, слов'яно-руського, литовсько-польської доби та християнські поховання періоду функціонування Миколаївської церкви XVI–XVIII ст. Материк – жовтий лесоподібний суглинок, досягнуто на глибині 2,5–2,7 м.

До слов'яно-руського часу належать 42 об'єкти, у тому числі 9 жител, 4 господарські будівлі (з них дві з великими нішоподібними печами), господарські ями та вогнища. Всі житла та більшість об'єктів датовані X–XI ст. У культурному шарі поселення та в кількох господарських ямах зібрано матеріали XII ст., але залишків жител цього часу не виявлено. Вірогідно, житла XII ст. не мали глибоких котлованів, а тому їх рештки були зруйновані котлованами будівель XV–XVII ст. та могильними ямами.

Слов'янське поселення виявлено також на північний схід від Пригородка, на території старого міста. Цікаві матеріали отримані під час досліджень ділянки на проспекті Незалежності, 3, де у 2007 р. розпочалося будівництво нового корпусу Національного університету “Острозька академія”. Тому у 2007–2008 рр. тут проводилися археологічні роботи, у процесі яких виявлено слов'яно-руський шар, завтовшки 0,4–0,5 м, рештки жител та різноманітних об'єктів. Здобуті археологічні джерела дають підстави стверджувати, що поселення на цій ділянці почало формуватися у VIII–IX ст., а найактивніше розвивалося у X–XI ст.

Встановлено, що в Острозі в районі колишньої Ринкової площі у VIII–IX ст. існувало значне ранньослов'янське поселення. У X ст. зростає щільність забудови у селищі та формується нове укріплене поселення, площею близько 3,2 га, на високих ділянках корінного берега р. Вілії у межах пізніших Дитинця та Пригородка. Пік розвитку ранньосередньовічного Острога припадає на X–XI ст. На той час поселення мало складну структуру і включало дитинець, окольне місто та посад. Важливі зміни у планувальній структурі Острога простежуються із рубежу XI–XII ст., коли площа поселення скорочується приблизно удвічі. У процесі археологічних робіт не виявлено слідів погрому чи пожежі на поселенні. Вірогідно, простежені процеси трансформації Острога відбувалися мирним шляхом і були викликані політико-адміністративними заходами, зокрема, посиленням значення Дорогобужа в середній течії Горині.

З літописів ми дізнаємося лише про короткий період ранньої історії Корця. Ці повідомлення стосуються 1150–1155 рр., коли на Русі точилася запекла боротьба за Київ між Юрієм Довгоруком та волинським князем Ізяславом Мстиславичем [Літопис Руський, 1989, с. 230, 236, 260, 266].

Археологічні джерела свідчать, що навколо Корця існували слов'янські поселення кінця I – початку II тисячоліття н. е. На північний схід від міста

відомі городище та селище, а в с. Гвоздів зберігся слов'янський курганний могильник [Прищепа, 2007, с. 94–98].

Центральну частину м. Корця тривалий час археологи не вивчали. Лише під час досліджень архітектурних пам'яток львівськими науковцями під керівництвом Р. Могитича у 1989–1990 рр. на території Корецького замку в шурфах простежено культурний шар XII–XIII ст., перекритий шаром згарища, яке дослідники пов'язали із ординським погромом середини XIII ст. [Фуголь, Могитич, 1993, с. 33–37]. Знахідки доби Київської Русі були виявлені також у старій частині міста біля палацу Чарторийських, на території Воскресенського монастиря, на лівому березі р. Корчик поблизу костелу Святого Антонія.

У 2005 і 2008 рр. експедицією Рівненської філії ДП НДЦ “Охоронна археологічна служба України” ІА НАН України були проведені розкопки в центральній частині міста на двох ділянках: на вул. Б. Хмельницького, 3 та на вул. Київській, 61б.

Ділянка на вул. Б. Хмельницького, 3 знаходиться за 120 м на північний схід від замку князів Корецьких. У розкопі, що мав площу 32 м² виявлено культурні нашарування, потужністю 2,6–2,7 м. Культурний шар епохи Київської Русі, завтовшки до 0,5 м, залягає на материк, він насичений уламками кераміки та іншими знахідками XII – першої половини XIII ст. Тим же часом датуються рештки будівлі із глинобитною піччю та дві господарські ями [Прищепа, Чекурков, 2006, с. 318–320].

На ділянці, що на вул. Київській, 61б, під культурними шарами литовсько-польської доби XVI–XVIII ст., на глибині близько 2,0 м виявлено братську могилу жителів міста доби середньовіччя. Знайдені разом зі скелетами людей речі (уламки глиняного посуду, скляних браслетів, натільний хрестик із рожевого овруцького сланцю) дали підстави зробити висновок, що це жертви погрому міста середини XIII ст.

Проведені дослідження дали нові матеріали для локалізації літописного Корчеська. Встановлено, що слов'яни заселили береги в середній течії р. Корчика вже в IX–X ст. Що стосується пошуків міста княжої доби, то, на думку архітекторів, дитинець літописного Корчеська займав мис на північ від замку, там, де пізніше було збудовано палац Чарторийських [Фуголь, Могитич, 1993, с. 34]. Однак під час обстеження цього мису, яке ми проводили, не вдалося виявити насичений культурний шар XII–XIII ст. Якщо на цьому мисі й існувала давня фортеця, то це, вірогідно, було слов'янське городище-сховище. Матеріали, здобуті у процесі археологічних розкопок у 2005 і 2008 рр. дають змогу стверджувати, що на північний схід від замку була ділянка значного поселення другої половини XII–XIII ст., площею понад 4 га, а замок князів Корецьких, вірогідно, було збудовано на дитинці літописного міста.

Губин згадується серед болохівських міст, які зруйнував Данило Галицький у 1241 р. [Літопис Руський, 1989, с. 399]. Короткий опис городища подав В. Антонович [Антонович, 1901а, с. 26]. У 1953 р. городище обстежив П. Раппопорт, матеріали, які він зібрав, були використані в узагальнюючій публікації, присвяченій Болохівським містам [Раппопорт, 1955, с. 52–59]. А в 1973 р. пам'ятку обстежив М. Кучера [Кучера, 1999, с. 194, рис. 13, 1].

У 1997–2006 рр. розкопки Губинського городища проводила експедиція Кам'янець-Подільського державного університету під керівництвом І. Винокура, а в 2009 р. роботи продовжив В. Якубовський [Винокур, Журко, Мегей, Якубовський, 2004; Якубовський, 2010, с. 492–494].

Городище знаходиться на південній околиці села – на правому березі р. Случ, у місці впадіння в неї р. Ладижки. Площа городища (без валів і ровів) – 4,6 га. Основні археологічні дослідження були зосереджені на північному майданчику городища, площею 0,45 га. Тут розкопано близько 3 тис. м² площі. Відкрито дерев'яні конструкції оборонного валу середньовічного укріплення, досліджено різноманітні об'єкти на майданчику городища. Окрім того, трапилися залишки об'єктів, вироби із глини та кременю трипільської культури і раннього залізного віку.

Виявилось, що оборонний вал північного майданчика мав внутрішні дерев'яні конструкції – два ряди зрубів. Зруби зовнішнього ряду були засипані суглинком (це так звані городні); зруби внутрішнього ряду (кліті) використовувались як житла і для господарських потреб.

Уздовж північного і східного краю майданчика досліджено 20 клітей, які згоріли під час пожежі. Вони були прямокутні в плані, розмірами від 2,0×2,0 м до 4,4×3,2 м. Лише в одному приміщенні (№ 13) відкрито зруйновану піч та ще у кількох (№ 14, 16) простежено сліди вогнищ. На долівці в клітях зібрано різні знахідки, а в деяких трапилися кістяки людей [Винокур, Журко, Мегей, Якубовський, 2004, с. 23–27].

На мисовому майданчику Губина середньовічний культурний шар має товщину до 0,5 м, а материк залягає на глибині 0,6–0,9 м. Тут розкопано рештки житлових і господарських будівель, у багатьох із них простежено сліди пожежі. Будівлі були наземними, деякі мали заглиблені в ґрунт прямокутні котловани. Глинобитні печі розміщувалися в кутку котловану, або ж були врізані в стіну і виходили за його межі [Винокур, Журко, Мегей, Якубовський, 2004, с. 18, 30–35].

Під час розкопок Губина зібрано велику колекцію речових знахідок, серед них багато цілих виробів. Вони дають підстави датувати час існування фортеці другою половиною XII – серединою XIII ст. Знайдено п'ять скарбів прикрас зі срібла та кольорових металів. До їх складу входили дротяні скроневі кільця, сережки київського типу, колти та ланцюжки, браслети, каблучки, персні,

підвіски-медальйони та лунниця, ажурні намистини, вкриті зерню. Ці вироби мають аналогії серед речей зі скарбів, знайдених на інших пам'ятках Болохівської землі, а також у скарбах із городища поблизу Шепетівки, із літописного Возвягля та із Дорогобужа [Якубовський, 2001; Пескова, 1988, с. 16–35; Звіздецький, 2008, с. 7–44; Прищепя, 2011, с. 29, 87–92].

Возвягль згадується у Галицько-Волинському літописі під 1257 і 1258 рр. [Літопис Руський, 1989, с. 416–417]. Залишки цього поселення локалізовані на північній окраїні м. Новограда-Волинського. Тут на правому березі р. Случ збереглося два городища, відстань між ними – близько 300 м. Південне городище має площу 1 га, а північне – 2,5 га, між ними розташоване селище, площею не менше 6–7 га.

На південному городищі Житомирська експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом Б. Звіздецького у 1988, 1992–1994, 1998 рр. дослідила близько 1600 м² площі [Звіздецький, 2008, с. 8–9]. Виявлено культурний шар та об'єкти XII–XIII ст., зокрема, залишки будівель та оборонних споруд. Встановлено, що зі східної сторони майданчика основу оборонного валу становили дерев'яні зруби, заповненні глиною. Безпосередньо до зрубу зі сторони майданчика городища примикала житлова кліть із піччю, яка згоріла під час пожежі. З інших сторін майданчика городища вал не простежується, але знайдено рештки дерев'яних пустотілих клітей. На майданчику 8 об'єктів інтерпретовані як житлові споруди. Вони мали заглиблені у материк котловани підпрямокутної форми, розмірами від 3,6×3,6 м до 5,2×5,4 м. Найбільше знахідок концентрувалось у верхній частині заповнення котлованів, а отже, житлові споруди городища були наземного типу зі заглибленими в землю господарськими підклітами. В одному з жител було знайдено скарб срібних прикрас, що складався з трьох пар колтів, позолочених рясен, скроневиц кілець, намистин, персня [Звіздецький, 2008, с. 14–15, рис. 27–28].

На північному городищі Возвягля у 2007 р. досліджено 100 м² площі. Встановлено, що культурний шар тут слабко насичений знахідками кінця XII – першої половини XIII ст., простежено сліди погрому фортеці, після якого вона занепадала [Коваль, Петраускас, Польгуй, 2008, с. 49–53].

Здобуті археологічні джерела свідчать, що у другій половині XII – першій половині XIII ст. Возвягль був значним укріпленим поселенням і підтверджують літописну розповідь про його захоплення та руйнацію військом Данила Галицького.

У центральній частині міста Старокостянтинів, на місці у місці впадіння р. Ікопоть у Случ, розташовані рештки замку, що збудував князь К. Острозький у другій половині XVI ст. Існує думка, що тут був давньоруський Кобуд, згаданий у літописі під 1241 р. [Літопис Руський, 1989, с. 399]. Територію замку досліджувала археологічна експедиція під керівництвом Л. Виногородської у

2001–2006 рр. [Виногородська, 2006, с. 11–26; 2008, с. 41–46]. У процесі розкопок виявилось, що на мисовому майданчику рівень ґрунтових вод у наш час значно вищий, ніж він був у давнину, тому дослідити нижні культурні шари і котловани заглиблених об'єктів не вдалося.

У розкопках, що на північному заході від палацу князів Острозьких, вдалося простежити рештки оборонного рову, завширшки 3 м. Аналіз знахідок із заповнення рову дав підстави зробити висновок, що його використовували у давньоруський час для захисту укріпленого майданчика, невеликого за розмірами (близько 0,25 га). Найбільше давньоруських знахідок трапилося на ділянці, обмеженій ровом. Зібрано велику кількість дрібних уламків посуду XII – середини XIII ст., фрагменти північно-причорноморських амфор, скляних браслетів. Із зовнішньої сторони від рову знахідок давньоруського часу небагато, тут культурні нашарування знищені до материка під час земляних робіт у XIX–XX ст.

Здобуті у процесі нових досліджень волинських міст археологічні джерела доповнюють повідомлення літописів і дають змогу простежити ранні етапи їх розвитку. Зазвичай, міста формувалися на місці старих слов'янських поселень. У Буську, Луцьку, Дубно, Пересопниці, Дорогобужі, Острозі виявлено сліди ранньослов'янських поселень VIII–IX ст. Важливі зміни відбуваються в X ст.: зростає заселена площа і щільність забудови цих поселень, з'являються оборонні споруди. Вірогідно, у цей час вони були значними племінними центрами, а результати досліджень Дорогобужа дають підстави зробити висновок, що в другій половині X ст. тут було збудовано князівську фортецю [Прищепя, 2011, с. 207–208].

Залишається дискусійним питання про час побудови фортеці у Пересопниці. Як свідчать знахідки із культурного шару та об'єктів, поселення на території городища почало формуватися ще в IX ст. і продовжувало розвиватися у X–XI ст. Однак у цей час значним адміністративним центром могло бути Білівське городище.

У XI ст. поступальний розвиток демонструють Острог і Дубно. Отже, після входження Волині до складу Київської Русі вони залишалися важливими адміністративними центрами в регіоні. Але у XII ст. Острог втратив своє значення, його площа зменшилася майже вдвічі. Вірогідно, ці зміни були пов'язані зі швидким розвитком Дорогобужа, який на початку XII ст. став центром удільного князіння. Пряма залежність економічного розвитку поселень від їх політичного значення простежена на прикладі багатьох міст епохи Київської Русі [Толочко, 1989, с. 74–75]. На відміну від Острога, літописний Дубен у XII ст. зберіг статус адміністративного центру значної за площею волості в середній течії р. Ікви, а тому продовжував розвиватись як середньовічне місто.

На південно-східній околиці Волинської землі урбанізаційні процеси мали свої відмінності. У середній течії Случі та на р. Корчик у X ст. існували невеликі общинні фортеці. Городище-сховище та селище, початок функціонування яких припадає на кінець I тисячоліття н. е., відомі на північ від Корця. Виявлені сліди поселення IX–X ст. на південному городищі літописного Возвягля дали підстави Б. Звіздецькому висловити припущення, що укріплення тут виникло ще за часів літописних древлян [Звіздецький, 2008, с. 15]. А от землі у верхній течії Случі в X–XI ст. залишалися слабо заселеними.

Підкорення древлян після вбивства князя Ігоря і приєднання їхньої території до складу Київської Русі стало причиною занепаду більшості племінних центрів древлянської землі, а новий підйом міського життя тут спостерігається лише з кінця XI ст. Важливе значення Корця як прикордонної фортеці на пограниччі Київської і Волинської земель, а також розташування на шляху із Києва до Володимира сприяли його швидкому розвитку в XII – першій половині XIII ст. У результаті цілеспрямованого колонізаційного руху на південь у XII ст. з'являються нові потужні фортеці, зокрема, Губин, Кудин. У процесі освоєння верхів'їв Случі та Південного Бугу формується територія Болохівської землі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Вольнской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901а.
2. Антонович В. Б. О местоположении летописных городов Шумска и Пересопницы // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901б. – Т. I. – С. 153–154.
3. Ауліх В. В. До питання про місцезнаходження літописної Пересопниці // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 168–176.
4. Виногородська Л. І. Історико-археологічні дослідження у м. Старокостянтинів Хмельницької області в 2002–2005 рр. // Кобудь, Костянтинів, Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. – Старокостянтинів, 2006. – С. 11–26.
5. Виногородська Л. І. Болохівське місто Кобудь за матеріалами археологічних досліджень // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Зб. наук. праць. – Коростень, 2008. – Т. 1. – С. 41–46.
6. Винокур І. С., Мегей В. П. Археологічні дослідження в Полонному // Полонному 1000 років. Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. 15–17 червня 1995 року. – Полонне, 1995. – С. 8–20.
7. Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П., Якубовський В. І. Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля. Вип. 1. – К.; Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Старокостянтинів, 2004.
8. Годованюк О. М. Найдавніші оборонні споруди на Замковій горі в м. Острозі // АДУ в 1969 р. – К., 1972. – С. 318–322.

9. Довгань П. Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження // Вісник Інституту археології ЛНУ імені Івана Франка. – 2008а. – Вип. 3. – С. 139–140.
10. Довгань П. М. Оборонні споруди літописного Бужська // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Зб. наук. праць. – Коростень, 2008б. – Т. 1.
11. Довгань П. Північно-східна ділянка городища літописного Бужська // Археологія і давня історія України. – К., 2010. – Вип. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології.
12. Звіздецький Б. А. Південне городище літописного Возвягль: дослідження 1988–1998 рр. // Літописний Возвягль: дослідження 1988–2008 рр. – К., 2008. – С. 7–44.
13. Каргер М. К. Вновь открытые памятники Волынского зодчества XII–XIII вв. // Ученые записки ЛГУ. – Л., 1958. – Вып. 252. – С. 3–33.
14. Коваль А. О., Петраускас А. В., Польгуй В. І. Північне городище літописного Возвягль: розкопки 2007 р. // Літописний Возвягль: дослідження 1988–2008 рр. – К., 2008. – С. 49–53.
15. Корчинский О. М., Петегирич В. М. Изучение древнерусских городищ в Прикарпатье // АО 1986 г. – М., 1988. – С. 289–290.
16. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К., 1999.
17. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К., 1989.
18. Мазурик Ю., Остап'юк О. О. Цинкаловський про локалізацію літописного Угровська (до 790-річчя Угровська) // Минуле і сучасне Волині: О. Цинкаловський і Волинь. Мат-ли IX наук. іст.-краєзн. між нар. конф. – Луцьк, 1998. – С. 52–53.
19. Малевская М. В. Церковь Иоанна Богослова в Луцке – вновь открытый памятник архитектуры XII века // Древнерусское искусство. Исследования и атрибуции. – СПб., 1997. – С. 9–36.
20. Мельник Е. Н. Дневник раскопок в земле лучан // Труды XI Археологического съезда. – Т. I. – М., 1901. – С. 514–544.
21. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упоряд. В. Атаманенко; Ред. Л. Винар. – Острог, 2004. – С. 88–89.
22. Панишко С. Д. Дослідження літописного Каменя // Минуле і сучасне Волині: літописні міста і середньовічна культура. Мат-ли VIII Волинської обласної іст.-краєзн. конф. 27–29 листопада 1995 року. – Луцьк, 1998. – С. 63–65.
23. Панишко С., Остап'юк О. Дослідження ранньосередньовічного Любомля // Пограничні фортеці Речі Посполитої. – Замосця, 2004. – С. 255–262.
24. Пескова Г. А. Скарби стардавного Ізяславля // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 16–35.
25. Петегирич В. Початки Буська // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Мат-ли X наук. іст.-краєзн. конф. Зб. наук. праць. – Луцьк, 2002.
26. Прищепя Б. А. Дослідження посаду літописної Пересопниці у 2002–2003 рр. // АБУ 2002–2003 рр. – К., 2004. – С. 267–270.

27. Прищепя Б. А. Дослідження Пересопниці // АДУ 2003–2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 259–262.
28. Прищепя Б. А. Археологічні дослідження багатой садиби на посаді княжої Пересопниці // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наук. зап. Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2006. – Вип. 8. – С. 65–75.
29. Прищепя Б. А. Корець княжої доби за археологічними джерелами // Звягель-Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення. Мат-ли Міжнар. іст.-краєзн. конф., присвяченої 750-річчю від першої літописної згадки про місто. – Житомир, 2007. – Т. I. – С. 94–98.
30. Прищепя Б. А. Дослідження історичної топографії Острога доби середньовіччя // Студії і матеріали з історії Волині / Ред. вип. В. Собчук. – Кременець, 2009. – С. 183–191.
31. Прищепя Б. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. – Рівне, 2011.
32. Прищепя Б., Позіховський О. Житлове будівництво в Острозі у X – на початку XII ст. за матеріалами досліджень 2004 року // Археологічні дослідження в межиріччі Вісли, Дністра та Тиси у 2000–2007 рр. Мат-ли міжнар. наук. конф. – Львів, 2011. – С. 132–149.
33. Прищепя Б. А., Позіховський О. Л., Романчук О. М., Чекурков В. С. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. // АДУ 2003–2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 262–265.
34. Прищепя Б. А., Ткач В. В. Археологічне обстеження околиць Дубна // АБУ 1997–1998 рр. – К., 1998. – С. 134–135.
35. Прищепя Б. А., Ткач В. В. Нові ранньослов'янські знахідки з Дубно // Волинський музей: історія і сучасність. Наук. збірник. – Луцьк, 2009. – Вип. 4. – С. 416–418.
36. Прищепя Б. А., Ткач В. В., Чекурков В. С. Охоронні розкопки в центральній частині м. Дубна Рівненської області // АДУ 2004–2005 рр. – К.; Запоріжжя, 2006. – С. 315–318.
37. Прищепя Б. А., Ткач В. В., Чекурков В. С. Нові археологічні джерела для вивчення історичної топографії міста Дубна // АДУ 2005–2007 рр. – К.; Запоріжжя, 2007. – Вип. 9. – С. 314–317.
38. Прищепя Б. А., Ткач В. В., Чекурков В. С. Продовження досліджень середньовічного м. Дубна // АДУ 2006–2007 рр. – К., 2009. – С. 282–284.
39. Прищепя Б. А., Чекурков В. С. Перші археологічні розкопки в Корці // АДУ 2004–2005 рр. – К.; Запоріжжя, 2006. – С. 318–320.
40. Прищепя Б. А., Чекурков В. С., Войтюк О. П. Пересопницький археологічний комплекс // Наук. зап. Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Рівне, 2011. – Вип. IX (Ч. I). 450 років з часу створення Пересопницького Євангелія. – С. 140–147.
41. Прищепя Б. А., Чекурков В. С., Ткач В. В. Дослідження в Дубно по вул. Замкова, 10 // АДУ 2009 р. – К.; Луцьк, 2010. – С. 338–340.

42. Раппопорт П. А. Города Болоховской земли // КСИИМК АН СССР. – М., 1955. – Вып. 57. – С. 52–59.
43. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // МИА. – Л., 1967. – Вып. 140.
44. Раппопорт П. А. “Старая кафедра” в окрестностях Владимира Волынского // СА. – 1977. – № 4. – С. 252–266.
45. Рычков П. А. Дорогами Южной Ровенщины. – М., 1989.
46. Смішко М. Ю. Дослідження пам’яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р. // АП УРСР. – К., 1952. – Т. 3.
47. Терський С. Пересопниця. Краєзнавчий нарис. – Рівне, 2003.
48. Терський С. Лучеськ X–XV ст. – Львів, 2006.
49. Терський С. Княже місто Володимир. – Львів, 2010.
50. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989.
51. Фуголь І., Могитич Р. Корецький замок // Вісник Інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 1993. – Ч. 1. – С. 33–37.
52. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. (Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року). – Вінніпег; Канада, 1986. – Т. 2.
53. Ягодинська М. Попередні підсумки дослідження літописного Шумська // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. Зб. наук. праць. – Кременець, 2006. – С. 137–141.
54. Якубовський В. Скарби Болохівської землі. – Кам’янець-Подільський, 2001.
55. Якубовський В. І. Дослідження середньовічного м. Губин та його околиць у 2009 р. // АДУ 2009 р. – К.; Луцьк, 2010. – С. 492–494.
56. Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnośredniowieczne. – 1960. – Т. V.
57. Swiesznikow I., Hupalo W. Wstępne wyniki badań archeologicznych na zamku w Dubnie // MSROA. – 1996. – Т. XVII. – S. 297–303.

Стаття: надійшла до редакції 05.09.2012
прийнята до друку 10.10.2012

THE MAIN RESULTS OF ARCHEOLOGICAL INVESTIGATIONS OF VOLYN TOWNS OF KYIVAN RUS’ EPOCH DURING 1991–2010

Bohdan PRYSHCHERA

Institute of Slavic studies of Rivne

28, Petro Mohyla Str., Rivne, 33001, Ukraine

e-mail: archeol57@mail.ru

The medieval archaeological sources obtained during the last twenty years thanks to the excavations of the annalistic Volyn’s towns are analyzed in the article. The issues of

chronology of cultural layer and complexes, the type of residential construction and the planning of settlements, their historical topography are examined. The main stages of the development of these settlements during the Kyivan Rus' epoch are outline here.

Keywords: Volyn, Middle Ages, archaeological sources, hillfort, dwelling.

ОСНОВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ВОЛЫНСКИХ ГОРОДОВ ЭПОХИ КИЕВСКОЙ РУСИ В 1991–2010 ГОДАХ

Богдан ПРИЩЕПА

*Ривненский институт славяноведения
Киевского славистического университета,
ул. Петра Могилы, 28, Ривне, 33001, Украина
e-mail: archeol57@mail.ru*

Проанализированы средневековые археологические источники, полученные за последние двадцать лет во время раскопок летописных волынских городов. Рассмотрены вопросы хронологии культурного слоя и комплексов, характера жилищного строительства и планировки поселений, их исторической топографии. Намечены основные этапы развития этих поселений в эпоху Киевской Руси.

Ключевые слова: Волынь, средневековье, археологические источники, городище, жилище.